

KENTLEŞME VE DİLE YANSIMASI

Dođan Aksan
Ankara Üniversitesi

Bilindiđi gibi kentleşme, bugün ölkemizde bütün açıklığıyla ortaya çıkan toplumsal, ekonomik ve kültürel bir olgudur. Toplumla ilgili gelişmede olduğu gibi, bu olgunun da dile yansımaları kaçınılmazdır.

Kentleşmenin şehirçilik ve toplumdilbilim açısından ayrıntılarını ve değerlendirilmesini bu alanların uzmanlarına bırakmak gerekir. Burada değinmeden geçemeyeceğimiz bir nokta, nüfus artışına koşut olarak kentleşmenin özellikle son yıllarda durmadan artmış ve kentlerde oturanların oranının 1990 nüfus sayımına göre %59'a çıkmış olduğudur (Güvenen, 1992:5). İstanbul halkının sayısı ise 1950'de 983.000, 1960'ta 1.466.000 iken (bkz. Devlet İstatistik Yıllığı 1987:38) bugün 10 milyonu aştığı sanılmaktadır.

Köylerde ve küçük yerleşim bölgelerinde yaşayanların kentlerde ve büyük kentlerde yaşar duruma gelmesi bir dizi ağız özelliklerinin konuşulan dilden başlayarak yazılan dile geçmesi ve ölçünlü dilde yaygınlaşması sonucunu doğurmaktadır.

Türkiye Türkçesi ölçünlü dili, bilindiği üzere İstanbul ağzına dayanmakta, gerek ses düzeni, gerek yapısı, gerekse sözvarlığı açısından geniş ölçüde bu ağzın özelliklerini yansıtmaktadır. Ancak, ölçünlü dilin yanında, Ahmet Caferoğlu'nun 6 grup halinde topladığı (1959:229) zengin Anadolu ağızlarımız da yaşamaktadır. Ölçünlü dilden ufak ayrımlarla ayrılan bu ağızların bir bölümü, devamı olduğu Eski Anadolu Türkçesinin özelliklerini yansıtmakta, bir bölümü daha eskiye uzanan arkaik öğeleri içermekte, dil tarihimiz açısından çok önemli bir sözvarlığı oluşturmaktadır.

İstanbul ağzı bugün İstanbul'da çok dar bir çevrede (eski gerçek İstanbulluların ve onların çocuklarının dilinde, ayrıca yurda dağılmış bulunanlarda) yaşamaktadır. Zaman zaman görölen, kişilere bağlı olan ayrılmalar bir yana bırakılırsa, kitle iletişim araçlarında ilk bakışta, ses özellikleri ve sözvarlığı açısından genellikle bu ağza dayalı ölçünlü dilden ayrılındığı göröür. Ancak kentlerde, özellikle büyük kentlerde, bugün konuşulan dilde İstanbul ağzının, ölçünlü dilin özelliklerinin pek az duyulduğunu söyleyebiliriz. Geniş kitlede yaygın olan Anadolu ağızlarının

sesletim biçimlerinin ve sözvarlığının yavaş yavaş özel radyo ve televizyon yayınlarına, hatta TRT yayınlarına da aktarıldığına tanık oluyoruz.

Kentleşmenin ölçünlü dile, daha doğrusu, kentlerde konuşulan dile sesbilgisi ve sözcükbilim açısından etkilerini şimdi ayrı ayrı ele almak istiyoruz :

1. Sesbilgisi açısından :

a) İstanbul ağızında ve ölçünlü dilde bulunmayan, buna karşılık birçok batı ve kuzey ağızlarında yaşayan açık /e/ sesi [æ], /v/,/ğ/ ve /n/ seslerini içeren sözcüklerde özellikle belirgin olarak duyulmaktadır : [sævmec], [sævɟɪ], [sævɟılı], [bæn], [æ'εɣ], [cændı], [ɟæntɪ] ... gibi.

b) Ön, iç ve sonseste /l/ içeren sözcükler ölçünlü dilde ön dilsırtı ünlüsü /a/ ile söylenirken kimi ağız konuşucularınca arka dilsırtı ünlüsü /a/ ile sesletilmekte ve bu özellik gittikçe yaygınlaşmaktadır ; [ʔɑf], [ʔɑkirdi], [ɑʔpɑsʔɑn], [cemɑʔ], [dʒemɑʔ]... gibi.

c) Anadolu ağızlarının ölçünlü dilden ayrılan kimi vurgulama alışkanlıkları bugün büyük kentlerde yaygınlaşmakta, kimi sözcüklerde belirgin bir biçimde kendini göstermektedir : *bómba* yerine *bombá*, *sóba* yerine *sobá*, *maşá* yerine *máşa* sesletimine çok rastlanıyor.

Sayıların vurgulanmasında birçok ağızlarda, örneğin kuzeydoğu ağızlarında görülen şu vurgulama da genelleşmektedir : ön sekiz yerine on sekiz, beş yüz yerine beş yüz gibi. Özel adlarda yine vurgu yeri değişimine rastlanıyor : *Érzincan* yerine *Erzıncan*, *Zónguldak* yerine *Zongúldak* gibi. Bunlara ek olarak gırtlak /k/ sesinin *olacak* [ɔʔɑdʒɑk^h], *yapılacak* [jɑpɪʔɑdʒɑk^h] gibi kullanımlarda özellikle belirginleştiğini de söyleyebiliriz. Ayrıca, *ezgi* açısından ölçünlü dilden ayrılan kimi Anadolu ağızlarına ait özelliklerin de büyük kentlerde sık duyulmaya başlandığını eklemeliyiz.

2) Sözcükbilim açısından :

Kentlerde ve büyük kentlerde konuşulan dilde görülen en belirgin değişim, özellikle seslenme sözcüklerinde ortaya çıkmaktadır. Çeşitli yazılarımızda¹ değindiğimiz bu sözcükbilim konusu, ağızlardaki seslenme sözcüklerinin İstanbul ağızındaki, ölçünlü dildeki karşılıklarının yerini alması olarak nitelenebilir. Eskiden büyük kentlerde sık duyulan *beyamca*, *beybaba*, *amcabey*, *beyim*, *beyefendi* yerine *dayı*; *küçük hanım*, *hanım kızım*, *hemşire* yerine *yenge*, *anne*, *abla*, *bayan*; *birader* yerine *yeğen*, *yeğenim*, *koçum*, *kardeş* yerleşmeye başlamıştır.

Aile sözcüğü, temel anlamının yanı sıra kadın eş için de kullanılır olmuştur. *Amcamlar, yengemler, Mehmetler* gibi anlatım biçimlerinin yanı sıra *yengemgiller, amcamgiller, Mehmetgiller* biçimleri, *kuzin* ve *kuzen* gibi Fransızca kökenli sözcüklerin ve *amcamın, dayımın oğlu* yerine *amcaoğlu, dayıoğlu* kullanımları yerleşmiştir.

Anadolu ağızlarındaki kullanımlara koşut olarak kent dilinde *şapka giymek* yerine *şapka takmak* ya da *şapka vurmak; dolaşmak* yerine *dolanmak* yaygınlaşmaya başlamıştır. Yazılan dile halk ağızlarından yansıyan bir değişik biçim de *giyinmek* eylemiyle ilgilidir. Birçok Anadolu ağızında *giymek* yerine *giyinmek* kullanılmakta, *elbise giymek, gömlek giymek* gibi, ölçünlü dile özgü kullanım biçimleri, yerlerini *elbise giyinmek, gömlek giyinmek*'e bırakmaktadır. Bu örneğin yazılan dile yansımış olduğunu gösteren şu satırları, söylediğimizin kanıtı olarak göstermek istiyorum : Bir derginin yeni sayısında öykü yazarı bu kullanımı art arda yinelemektedir : Kendisine bir kazak armağan edilen yazar şöyle diyor : "Yeniden teşekkür etmiş, en kısa zamanda giyineceğime söz vererek... torbasına koymuştum". Biraz daha aşağıda yazar "Kazağı kararlı biçimde giyinme girişimim" biçiminde aynı eylemi kullanmakta, daha sonra da "Evet, içime gömlek giyinebilirdim" demektedir (Zeynep Aliye, Bir Savaşın Haritası : Türk Dili Dergisi No: 45, Kasım-Aralık 1994,s.54,55).

Türkçe Sözlük, *ittirmek* ettirgen eylemini "itmek işini yaptırmak" olarak açıklar. Ancak kimi ağızların etkisiyle bunun kent dilinde bugün birçoklarınca 'itmek' anlamında kullanıldığı görülmektedir : "Dolabı ittir", "İttirince devrildi" gibi.

Ağızların kent dilini etkilemesi konusunda, ilginç olduğunu sandığım bir örneği özellikle göstermek istiyorum : Bir özel radyoda (Süper FM, 27.4.94, saat 16.00) deniz ve yaz tatili konusunda konuşan spiker "deniz kenarında mal gibi yatmak"tan söz etmekteydi. Anadolu ağızlarında büyük baş hayvanlar için kullanılan *mal*, ölçünlü dille yayın yapması beklenen bir kitle iletişim organında yer alıyordu. Bu örnek de ağızların etkisinin ne ölçüde yaygınlaşmakta olduğunu gösteriyor, sanıyorum.

Sonuç olarak şunu belirtmek istiyoruz : Dildeki kentleşme, toplum içindeki devinimlerin, toplumsal-kültürel gelişmelerin getirdiği bir olgudur. Ancak dile özensizliğin yaygın bir hastalık haline geldiği günümüzde, özellikle kitle iletişim araçları başta olmak üzere, ölçünlü dilimize her kuruluşun, her bireyin özen göstermesini beklemek de hakkımızdır.

NOTLAR

1. II. Alman Türkologları Konferansı'nda (Giessen, 12-13 Temmuz 1990) sunulan bildirimizde ve 1992'de toplanan "Standart Dil-Substandart Dil" konusundaki çalışmada (Berlin, 13-15 Ekim 1993) sunulan raporumuzda aynı konuya kısaca değinilmiştir.

KAYNAKÇA

- Caferoğlu, A. (1959), *Die anatolischen und rumelischen Dialekte: Philologiae Turcicae Fundamenta I*, 229. Wiesbaden.
- Güvenen, D. (1992), *Turkey in the 1990s, A Demographic and Economic Structure*, Ankara.
- Johanson, L. (1989), *Substandard und Sprachwandel im Türkischen : Sprachlicher Substandard in der Grammatik*. Tübingen, 83-112.
- Türkiye Devlet İstatistik Yılığ 1987*, yay. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara.